

Enric Arderiu i Valls i la historiografia lleidatana noucentista

Quintí Casals Bergés
Centre d'Estudis Comarcals del Segrià

La historiografia a Catalunya en tombar el segle XIX

Fins a l'aparició, a finals del segle XIX, dels arxivers Enric Arderiu i Valls i el seu amic Rafael Gras Esteva, la historiografia lleidatana del XIX havia navegat entre l'historicisme clerical del pare agustí José de La Canal i el clergue Pedro Sainz de Baranda, autors dels volums 46 i 47 dedicats a la Diòcesi de Lleida en la seva *España Sagrada* (1836 i 1850), i el romanticisme poètic de Josep Pleyan de Porta (Lleida, 1841-1891) i Lluís Roca i Florejachs (Lleida, 1830-1882).

D'aquests corrents escaparen, tot i que no concretaren el seu treball en cap monografia publicada, Marià Olives i Roca (Lleida, 1787-1845), autor del manuscrit *Colección de Noticias ó sea Memorias para formar la historia de la antiquísima y nobilísima Ciudad de Lérida* (1840), publicat pòstumament el 2009, i Miquel Ferrer Garcés (Aitona, 1816-Lleida, 1896), professor d'història de l'Institut de Secundària i diputat republicà demòcrata federal el 1854 i el 1869 (CASALS, 2010).

D'una altra banda, Gras i Arderiu van començar a treballar amb correcció professional, van avaluar la importància del document històric, el van valorar en la seva transcendència per narrar l'esdeveniment i es varen aplicar amb fascinació a la nova metodologia positivista de la historiografia per catalogar i seriar la documentació amb rigor per descriure, sense poder de rebatiment, el fet històric. Ambdós penetraren en el segle XX amb el noucentisme català de la mà, amb un programa modernitzador i catalanista que

trobà el reflex més potent en la literatura i l'art, però que també va influir en el desenvolupament científic i econòmic de la Catalunya de les tres primeres dècades del XX. Amb la renovació del corrent noucentista, els intel·lectuals i artistes que el seguiren sovint entraren en contradicció amb els anteriors romàntics de la segona meitat del segle XIX. Això és el que els va passar a Lleida a Arderiu i Gras amb el grup anterior encapçalat per Pleyan i Roca Florejachs.

En aquest sentit, els historiadors positivistes foren hereus de l'historicisme del segle XVIII i primera meitat del XIX, amb els quals diferiren en la interpretació del document. Així, mentre els historicistes volien conèixer a fons la documentació generada al llarg de la història de forma enciclopèdica sense interpretar-la, és a dir, només per narrar, catalogar i fixar el document, que era l'important, els historiadors positivistes, cent anys després, van anar un pas més endavant i a través de la documentació ben seriada i datada van voler explicar les institucions, els fets militars i la política, autèntics motors dels seus estudis, aquests autors, a través de la comprovació documental de les fonts escrites des de diversos punts de vista, a més de creuar la informació des de diversos llocs (arxius, hemeroteca, manuscrits particulars, etc.) van enfortir l'argumentació dels seus treballs.

La seva obsessió fou la de narrar de forma objectiva els fets històrics d'acord amb el document seriat i citat, fugint gairebé sempre de la seva interpretació personal, un enfocament molt allunyat del romanticisme anterior de mitjan segle XIX, que utilitzava la història per als seus fins polítics i culturals, adreçats a lloar moments determinats de la història (de Catalunya o de Lleida, en particular), que es consideraven ideals en la formació de la identitat nació i ciutat, sense comprovar molts cops les fonts o interpretar-les correctament. Els romàntics, sovint, feien història novel·lada, de tal manera que o no citaven les fonts de llurs argumentacions o ho feien de forma molt escadussera i interessada.

Arderiu i Gras, amarats del positivisme i regeneracionisme de l'època, es van veure fascinats pel *descobrimet* del document com a font imprescindible d'explicació de la política, el govern i els avatars militars de la història. Per contra, el seu mètode no va entrar, com es va fer en dècades posteriors, en la interpretació de les conseqüències socials que emanaven d'aquesta política, govern i accions militars. En poques paraules, els positivistes van fer un gran favor a la història fins al punt que la van elevar a la categoria de ciència, gràcies a la seva correcta valoració i seriació de la documentació per narrar, però es van quedar a la porta d'entrada de la historiografia contemporània en no interpretar, explicar i analitzar el fet en la societat a través d'aquesta mateixa documentació. Per tant, van restar allunyats de la història total i d'estructures posterior, en què l'individu i el grup (societat) són l'objecte d'estudi i explicació científica de la seva interacció.

Així, la feina del positivisme estaria encara en l'estadi immediatament anterior de la narració de fets, ben citats i ben documentats, això sí, però sense entrar en la interpretació social. Com diu Toni Passola, en la introducció que feia el 1988 del llibre de Rafael Gras *La Paeria de Lleida* (1911): els positivistes «emparant-se en una metodologia rigo-

rosa, en la qual el document i la crítica documental eren els déus, es limitava a constatar, ordenadament, el que va passar, erigint en bandera el coneixement de la successió de fets per si mateixos, lliures d'interpretacions i explicacions» (PASSOLA, 1988: 28).

Amb tot i amb això, com espero demostrar en les pàgines següents, Enric Arderiu, en l'únic treball historiogràfic que va arribar a acabar en vida, *Lo siti de Lleyda pel duc d'Orleans*, aparegut al *Butlletí del Centre Excursionista de Lleida* (BCEL) el 1910, va intentar trobar explicacions i interpretacions, cosa que el diferencia de Gras, més neutre i distant.

Metodologia i Teoria historiogràfica d'Enric Arderiu

Malgrat que és molt probable que fossin alguns més, he pogut localitzar 37 treballs publicats per Enric Arderiu i Valls, que d'una forma directa o indirecta es relacionen amb el fet històric. Segurament, altres treballs s'han perdut en publicacions avui parcialment desaparegudes i altres devien restar manuscrits, de manera que el pas del temps els ha invisibilitat. Així, per exemple, *La Veu de Catalunya*, del 23 de maig del 1897, informava que, junt amb l'arxiver Manuel Jiménez Catalán, havien presentat als Jocs Florals de Lleida una monografia sobre *Fray Josep de Mezquia, bisbe de Solsona*, que havia guanyat el premi ofert per Joan Maluquer Viladot, que no hem localitzat (MESTRE ROIGÉ, 2020). També a la *Revista de Catalunya* es donava la notícia, el 1929, del «no menys notable aplec de notes i dades relatives a la Universitat de Lleida [que havia fet Arderiu], que quan vegin la llum pública ens donaran la mesura de la tasca pacient silenciosa d'aquest treballador incansable», de les quals avui en dia tampoc se'n sap res.¹

Altrament, centrant-nos en els treballs recuperats, els poden dividir en dos grans blocs. D'una banda, els 15 estudis, articles o intervencions realitzats per al *BCEL* entre el 1908 i el 1920 i, d'una altra, 22 treballs més, d'extensió i voluntat diversa, elaborats entre el 1895 i el 1920 per a altres publicacions.

En conjunt, en Arderiu, tal com va afirmar en el seu dia Josep Borrell, s'ha de veure «el típic (treball) de “l'intel·lectual perifèric”, d'una molt diversificada activitat, encara que plantejada amb molta coherència [...]. El cas d'Arderiu és d'una complicada varietat, filla de l'anhel que inspirà la seva obra i del desconsol que li produïa veure que a tot s'havia d'atendre, perquè tot restava inconscientment abandonat». Tanmateix, segons el mateix Borrell, «la tasca d'Arderiu es reparteix entre 3 activitats: recerca històrica, el periodisme i l'activisme politicocultural, a més de les edicions i els estudis de caràcter filològic» (BORRELL, 1987: 361).

Per tant, trobem un Arderiu que va produir escrits, al llarg de la seva vida, de caràcter històric, periodístic, filològic, polític, bibliòfil, de promoció cultural i, afegeixo jo, teori-

1. *Revista de Catalunya*, número 58, setembre del 1929, p. 267.

cometòdic historiogràfic. De tots aquests treballs, em centraré amb més profunditat en els pròpiament d'investigació social, documentació i teoria historiogràfica, essent aquest darrer, que és per on començaré a explicar la seva trajectòria literària, el menys conegut i treballat, però vital per entendre la seva aportació posterior. Arderiu, bàsicament, va desenvolupar la seva teoria i metodologia de treball, aplicable a qualsevol dels camps de recerca on s'endinsà, en el pròleg de l'esmentat llibre de Rafael Gras i Esteva *La Paberia de Lérida. Organización municipal 1149-1707* (Lleida: Ajuntament de Lleida, 1911). En aquest breu pròleg de l'obra de Gras, tot just quatre vigoroses pàgines, Arderiu, a banda de presentar la publicació com un esdeveniment en la historiografia lleidatana de començaments del XX, també descriu els seus mals historiogràfics anteriors i proposa les solucions (regeneració). Així, començava afirmant que:

La història documentada de la vella ciutat de Lleida, com la de quasi totes les poblacions espanyoles, espera encara la mà generosa que, traient-la dels antics pergamins i papers centenaris, l'elabori i la publiqui. Emmarats els historiadors espanyols, fins ara en actiu, en empreses de caràcter general, oblidaren, llevat de comptadíssimes excepcions, la verdadera missió de l'historiador i a penes tingueren cura de l'anàlisi crítica dels fets. [I afegeix:] Sortosament, hem entrat de ple en el corrent modern d'investigació històrica, i (...) ens hem apartat d'aquell costum viciós de confondre la història dels pobles amb la vida d'una o més famílies regnants o amb les peripècies de les institucions armades; i homes com Altamira han traçat amb mà mestra la història de la civilització espanyola. PASSOLA (1988: 33-34).

En aquest context general, Arderiu conclouïa que

Lleida, certament, no havia estat més afortunada que la gran majoria de les ciutats d'Espanya. A excepció dels pares La Canal i Sainz de Baranda en la Història Sagrada i del pare Villanueva en el seu Viaje Literario, l'estudi sobre el document havia estat, pel que fa a la història lleidatana, quelcom completament desconegut. Tal vegada hauriem també d'exceptuar, no sense certes reserves, el savi canonge Martínez Marina, que deixà escrita en part, i no publicada, la història de la nostra Santa Església Catedral. Potser hauriem hagut d'exceptuar igualment, si s'hagués metoditzat i redactat, la història que preparava el nostre compatriota Marià Olives, la vida del qual transcorregué quietament, recollint documentació que en gran part s'ha perdut, llevat de la que conserva l'autor d'aquestes línies. Sens dubte s'hauria salvat del general expurgadament la monografia de la Universitat de Lleida, escrita pel senyor Bofarull, presentada a la Societat Literària i de Belles Arts, en un dels seus concursos, i després desapareguda quan la Societat es dissolgué. PASSOLA (1988: 34).

Aquest paràgraf és molt important perquè Arderiu, amb el seu amic Rafael Gras, s'adheria al corrent historicista engegat a Catalunya a l'escola dels antiquaris del Monestir de les Avellanès pels pares Jaume Caresmar, Jaume Pascual i Josep Martí, així com amb el pare José de La Canal i el prevere Pedro Sainz de Baranda, que van escriure els volums de-

dicats a la Diòcesi de Lleida de la *Historia Sagrada* i, finalment, amb el mètode del primer gran historiador lleidatà laic, Marià Olives, que, al contrari del que diu Arderiu, sí que va acabar l'obra, que, fins i tot, va dedicar: «A ti Lérida, patria mía muy amada, consagro esta mi *Colección de Noticias*, que deseo sea causa que una pluma bien cortada, escriba tu Historia, para que publicando en ella tus heroicos hechos, seas estimada de todos, así como lo eres de este tu hijo Mariano Olives». Així, com deia en la seva dedicatòria, Olives va compilar les notícies de Lleida en un manuscrit, trobades en llibres, biblioteques i arxius, perquè algú les aprofités per fer una història de Lleida, i que han servit, com volia l'autor, de font a molts historiadors posteriors (CASALS, 2009: 15). Però no content a marcar la línia de la qual es declarava seguidor, Arderiu assenyalava els autèntics contaminadors posteriors de la historiografia vuitcentista lleidatana:

Però ni Pleyan de Porta en els seus 'Apuntes de Historia de Lérida' (1873), en la 'Memoria Histórica acerca de los tiempos árabes' (1880), i en altres produccions seves, ni [Agustí] Prim y Tarragó en les seves sèries de 'Cosas Viejas de Lérida' (1893) i en els seus articles periodístics, ni tan sols [Lluís] Roca y Florejachs en les seves [Fastos Ilerdenses] 'Efemèrides lleidatanes' (1872) o en 'La Seo' (1881) han tingut massa cura de la depuració dels fets ni en la seva investigació en les fonts dels Arxius Municipal, de la Catedral o de la Corona d'Aragó, que tan rics s'ens presenten en valuosíssims fons. Cert que devem gratitud a aquests bons patricis, que ens han llegat un cabal de notícies aprofitables i ens han donat a conèixer l'existència d'alguns documents d'indiscutible interès; algunes de les seves afirmacions, però, s'han d'acollir amb manifesta desconfiança i pesar-les en el gresol depurador de la sana crítica abans d'admetre-les. PASSOLA (1988: 34).

Davant la realitat d'una historiografia lleidatana i catalana que havia perdut rigor i pulcritud durant la segona meitat del segle XIX en el mètode de la citació de la documentació, el llibre de Gras (*La Paheria de Lérida*) es presentava «perfectament i més encara minuciosament documentat, com correspon a tota obra seriosa d'investigació històrica». Era, per tant, «el fruit de moltes hores de feina amatent amb la col·lecció diplomàtica municipal, en la qual l'hem sorprès més d'un cop i de la qual hem compartit sovint gustos i afeccions» (PASSOLA, 1988: 35). A més, tal com proposava Arderiu, «la diversitat de fonts de què s'ha servit, alternant les nacionals amb les estrangeres, les manuscrites amb les impreses, les monogràfiques amb les generals, les de l'Arxiu Municipal amb les d'altres dipòsits diplomàtics, demostren la vasta erudició i profunds coneixements històrics de l'escriptor i l'encertada orientació que segueix». PASSOLA (1988: 36).

En conseqüència, tal com incitava en un discurs als socis del CEL el 1908, en qualitat de president:

Y'ls historyayres no estiguen vagarosos: l'Arxiu Municipal es riquíssim en documentació, avui catalogada en casi sa totalitat, documentació que comensa al sigle XII y segueix sense fallar fins als temps presents, constituint com una pedrera d'hont s'han d'arrancar los blocs

ab que deu fabricarse la verdadera historia de Lleyda; l'Arxiu de la Catedral, més rich encara que el de l'Ajuntament, conté pergamins y cartularis de la desena centúria y còdices de esplendides miniatures y documents de preu inestimable pera la història de la Seu lleydatana, y àdhuc de la capital y dels pobles del bisbat; y mereixen ser visitats los Arxius parroquials y'l Palau episcopal, així com deu ser-ho lo de la Sanch y molt detingudament, per la seua antigüetat y gran caudal d'existències, lo de Beneficiats de Santa Maria. Encara n'hi ha dos més que cal recorre: són lo de la Diputació y'l del Govern Militar. Llarga és la feyna que s'ens presenta; però no s'ha de defallir: nosaltres debem comensarla; si no l'acabem, ja vindrà qui, més sortós que nosaltres, trobarà avansada aquesta tasca.²

Per tant, aquesta fou la tasca principal en què s'aplicà de forma religiosa Arderiu quan va disposar de temps: cerca intensiva de documents, catalogació, avaluació i, dins de les seves possibilitats, transcripció per poder aportar claredat en la confusió historiogràfica dels anys finals del segle XIX i primeres dues dècades del XX. La seva aportació a la bibliografia, la bibliofília i la documentació, com veurem d'ara endavant, fou molt més transcendent que la historiogràfica, tot i que, quan s'hi va posar, va mostrar mà mestra en el treball de la ciència social.

L'aportació literària d'Arderiu ordenada per blocs i cronològicament

Dels citats 37 treballs relacionats amb la historiografia que hem localitzat amb la seva rúbrica, repetim que n'hi hagué 15 per al *BCEL*, entre el 1908 i el 1920, i 22 més per a altres publicacions, entre el 1895 i el 1920. Comencem per aquest segon bloc.

1 - Abans de dedicar-se a la producció literària, Arderiu va estudiar Filosofia i Lletres a Madrid, on l'11 de desembre del 1891 aprovava el Grau defensant el tema *El reino de Aragón*, del qual es desconeix el destí. Posteriorment es dedicà a estudiar les oposicions al Cos d'Arxivers i Bibliotecaris, que aprovà el 1893, i va ser destinat a l'Arxiu d'Hisenda de Lleida el gener del 1894. Un cop allí, va elaborar, juntament amb el bibliòfil i bibliotecari provincial de Lleida Manuel Jiménez Catalán (Madrid, 1867-Lleida, 1932), el primer de tots els seus treballs conegut i publicat: *Apuntacions per a una memoria sobre impressors que han exercit son art á Lleyda y llibres y opúscols impresos durant los sigles XV, XVI, XVII y XVIII (Associació Catalanista de Lleyda. Jochs Florals de Lleida. Primer Certamen Literari, 1895, p. 121-151.)*

Amb aquest treball de recerca filològica del llibre lleidatà, Arderiu i Jiménez Catalán van guanyar el premi ofert pel patrici republicà Miquel Ferrer Garcés a la millor memòria bibliogràfica lleidatana en els primers Jocs Florals de Lleida, organitzats per l'Associació Catalanista de Lleida el 1895. En el treball es feia una introducció del descobriment

2. *Discurs inaugural del curs 1908-1909, BCEL*, número 11-12, novembre-desembre 1908, p. 31.

de la impremta, la seva aparició a Lleida (6a ciutat espanyola), les obres impreses i els impressors lleidatans. Tot i que l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1920) afirmava que «amb molta il·lusió havia preparat una bibliografia lleidatana, que ha restat inèdita»;³ el cert és que fou Manuel Jiménez Catalán qui va publicar uns anys després (1907), i com a únic autor, una ampliació del tema sota el títol *Apuntes para una bibliografía ilerdense de los siglos XV al XVIII*, publicada a la *Revista de Bibliografía Catalana*, número 7 (1907) p. 5-304; i encara va deixar un manuscrit molt més complet a la Biblioteca Nacional de Madrid, titulat *La imprenta en Lérida: ensayo bibliográfico (1479-1917)*, amb el qual va guanyar un premi de bibliografia i que va ser publicat per la Universitat de Lleida el 1997, a cura de Lola González, amb el qual creiem que completava l'obra sobre la bibliografia lleidatana dels segles XV al XVIII.

D'una altra banda, de la seva segona etapa professional a Lleida, que el va dur al lloc de director de la Biblioteca Pública de Lleida entre el 1905 i el 1919, es conserva un inventari de l'any 1911 signat per Arderiu, en què es feia referència de 8.193 obres i 13.766 volums: «Entre las obras indicadas hay 52 volúmenes incunables, 319 raros o curiosos y 70 manuscritos», fruit del seu interès pel llibre lleidatà (ARICHE 2012: 10).

2-3 - Seguidament, li coneixem dues publicacions fetes a *La Comarca de Lleyda*, un setmanari catalanista, adherit a la Unió Catalanista del qual era redactor, que va sortir a la llum entre el 1897 i el 1903. En primer lloc trobem unes *Comparacions llingüístiques I, II, III (La Comarca de Lleyda*, números 4, 5 i 6-7, 1897, p. 81-85). Un treball de tres articles, de caràcter filològic, en què parlava bàsicament de com es formaven les síl·labes en català. I, en segon lloc, una carta titulada: *A la M. I. Junta Provincial d'Instrucció Pública, carta desclosa (La Comarca de Lleyda*, número 1, 1 d'abril del 1900, p. 3), feta en defensa de la parla en llengua catalana a les escoles i contra una ordre de la Junta, presidida pel cap polític José Martos O'Neale, perquè només es fes en castellà.

4 - Entremig publicà un article titulat *Lo Camamillaire* a *La Veu del Segre*, del 20 d'octubre del 1899, p. 2. En aquest article es feia ressò d'un camamillaire de Linyola que recollia la flor d'aquesta planta per anar a vendre-la pels mercats de Lleida fins a arribar al Pallars. Al final de l'article feia un símil amb Catalunya: «Les comarques totes coneixen la camamilla: lo bon fill per totes elles l'ha portada: de totes n'ha tret l'envejat brot de salut. L'hivern s'acaba y aquella aymada mare s'alça esplendent y magestuosa d'un llit de flors, llit que l'ha abastit l'amor de son fill, y passeja arreu orgullosa sa dignitat. Catalans, nostra mare es Catalunya; portemlahi tots lo brot de salut».

5 - Després d'una primera etapa com a arxiver d'Hisenda a Lleida (1894-1900), lloc del qual fou substituït, curiosament, pel seu amic Jiménez Catalán el 1901, Arderiu va ser destinat, primer, a Huelva (finals del 1900), després a l'Arxiu Provincial d'Hisenda de Terol (febrer del 1901) i, finalment, al d'Osca, el juny del 1901. El trasllat fou un càstig

3. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, número 6, 1915-1920, p. 849-850.

pels seus actes de desacatament vers el cap polític anticatalanista José Martos O'Neale. Concretament, *El Imparcial* informava que el diumenge 30 de setembre del 1900

no fué un meeting la manifestación catalanista celebrada el domingo anterior en Lérida, y en la que tomó parte el archivero y funcionario de aquella delegación de Hacienda D. Enrique Arderiu, el cual ha sido suspendido de empleo y sueldo, sino una excursión en lancha por el río Segre, lindante con toda la longitud de la calle de Blondel. Los manifestantes llevaban ondeando una gran bandera catalana, daban gritos de "¡Visca Catalunya!" y cantaban 'Els Segadors'. Llegaron á la villa de Torres de Segre y colocaron la bandera en el balcón de una posada, mientras prorrumpían en gritos antipatrióticos. Un capitán de la Guardia Civil, enviado por el gobernador, hizo callar á los alborotadores, quienes arriaron su flamante bandera, se metieron en la iglesia, en donde no sabemos si también el organista entonaría el himno de 'Els Segadors'.⁴

De la seva estada a Huelva es conserven unes *Impressions de Huelva* (escrit literari manuscrit), que es van llegir en la vetllada del míting catalanista de Bellvís, el 24 de març del 1901.⁵ Altrament, en la seva estada a Osca, dos mesos després d'arribar, va publicar a *El Diario de Huesca*, el 27 i 28 d'agost: «Los Estatutos para el régimen de la ciudad de Huesca, reforma concedida por el Rey D. Juan II (27 de septiembre de 1447)». *El Diario de Huesca*, del 27 d'agost del 1901, afirmava:

Dicho documento es una transcripción del original, en pergamino, existente en la curiosísima biblioteca del distinguido Abogado de Lérida D. Ramón Soldevila, labor meritísima debida á la competencia del ilustradísimo Archivero de esta Delegación de Hacienda D. Enrique Arderiu, muy versado en trabajos bibliográficos y á quien agradecemos en cuanto vale su galantería al facilitarnos la copia de ese documento con cuya inserción honramos nuestras columnas.⁶

6-7 - Un any després publicava dos nous articles a *La Comarca de Lleyda* sobre el catalanisme polític i la seva història. En el primer, titulat *Lo Catalanisme polític*, número 104, 13 d'abril del 1902, p. 2-3 avisava que

és un erro incomprensible pensar que'l catalanisme és de nostres temps; deixant a part l'excitació promoguda per l'entronisament il·legítim al casal de Catalunya d'una dinastia forastera que va usurpar la corona al desdixat Don Jaume d'Urgell, prescindint en absolut

4. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, número 12, desembre 1900, p. 768; i *El imparcial*, 07.10.1900, p. 2.

5. *La Comarca de Lleida*, 31.03.1901, p. 2. El manuscrit es conserva a l'Arxiu de l'IEI, en el seu fons.

6. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 01.06.1901, p. 63 i 1/10/1901, p. 746. I *El Diario de Huesca* de 27 d'agost del 1901, p. 3; i 28.08.1901, p. 2.

de la momentània separació de les dues nacionalitats castellana y catalana-aragonesa, a la mort de la reina Isabel de Castilla; han estat molts los actes realitzats a Catalunya en reivindicació de sa personalitat que fou com mai sentida y manifestada en la Guerra dels Segadors, y en la de Successió y fins en la mateixa de la Independència.

Llavors, Arderiu identificava el moment clau per entendre la causa del desencallament i la protesta catalana:

l'uniformisme polític i econòmic no va perseguir-se pels governants d'una manera decisiva fins al adveniment de Felip IV: lo descontent dels catalans per la solució del compromís de Casp no va durar més que la vida de Ferran d'Antequera [...] Lo cessarisme uniformista, aqueixa unitat nacional que s'ha fabricat, es pensament del Comte Duc d'Olivares, és una de les invencions portentoses d'aquell cervell ple de sa pròpia vanitat. Y al voler donar forma á son pensament, va topat amb los sentiments de nostre poble, donant comens al Catalanisme polític.

A més, Olivares:

no deixava de fer pública sa mala voluntat als catalans y d'expressar els seus propòsits de acabar aviat ab los furs, sometentlos al règim y cargues de Castilla y al domini absolut del rei en rentes y en govern, aquest ministre que segons comunicava al govern de Venecia l'embaixador Contarini, que exercí el càrrec a Madrid de 1638 a 1641, se desfeyya en injurias quan se tractava dels catalans, com qualsevol Martos de major cuantia, afegint dit embaixador que'ls furs eran aburrits dels monarques de Castilla; aquest ministre que no va voler escoltar l'any 1632 als representants de Lleyda, als qui es negà una audiència ab lo rey y s'omplí d'improperis y males paraules tals, que'l cronista d'aquells temps no s'atreveix a transcriure pera no augmentar lo desconsol de la Ciutat, y tot per haver-se negat á habilitar al infant Don Ferran pera presidir les Corts reunides a Barcelona, lo cual era contrafur; aquest ministre havia resolt acabar ab tot lo que significava autonomia y personalitat, no sols de Catalunya, sinó de les demés nacionalitats que allavors constituïen la Espanya (...). Desdél famós Memorial, que constituïex el plan polític del Comte-Duc ha estat constant aspiració dels polítics d'Espanya l'unificar totes les regions, sometent-les a la manera de pensar y a les costums de Castilla, com ha estat ferma aspiració de Catalunya resistir resoltament l'influència dominadora y oposarse al empenyo dels governants en fundir en una sola patria pobles de diferente naturalesa (...) Ab l'afany d'imposar tot lo castellà á lo que és genuïnament de nostra terra s'han comés excessos y violències que desde llavors han donat motiu de protestes, ja pacífiques, ja tumultuoses, ja col·lectives, ja aislades de nostre poble. Y'ls catalans que cercant la solució que deu donarse al problema de la reivindicació de la personalitat de Catalunya, concreten són pensament y el manifesten ab fermesa al públic [...] sobre la lligimitat y desinterès de la propaganda catalanista.

Per tant, conclouïa Arderiu: el catalanisme polític, entès com la defensa de la peculiaritat de la nació catalana, era un ferm propòsit polític des del mateix moment que els

monarques espanyols van voler uniformar políticament i administrativa tot el territori estatal.

El segon article publicat per Arderiu en aquest sentit duu per títol: *Les petites nacionalitats* (*La Comarca de Lleyda*, número 108, 11 de maig de 1902, p. 1.) L'article, de clar contingut polític, defensava el sorgiment del nacionalisme en qualsevol país que patís la dominació d'un imperi. Per argumentar-ho, posava l'exemple dels Països Baixos i Portugal i la seva rebel·lió contra Espanya:

Lo crit de pàtria conseguí desterrar dels Països baixos la influencia y l' domini d'Espanya; y'l crit de Patria feu que Portugal se declarés independent, malgrat algunes traidories, quan los governs uniformistas madrilenys comensavan sa tasca destructora de reduhir á les mateixes lleys als pobles qu'eran entre sí ben diferents. [Llavors arribava a la conclusió que:] Poble, gran o petit, que está mancat d'ideals y d'entusiasme, es poble mort, destinat á desapareixer, á ser enterrat en la fossa que li cavasen los ideals de generacions noves. Poble, gran o petit, que sinta bategar en sa consciencia'l sentiment de patria, es poble viu que soterrará totes les exigencies bordes. Mentres lo nom de Catalunya desperte l'admiració y amor dels catalans, mentres al impuls de ses glories o desventures bategue'l cor dels seus fills, encara tenim patria, encara podem esser cridats per a grans empreses. Y altra volta podrem veurela com á la nostra Catalunya: gran, rica y plena.

8-9 - Enric Arderiu es traslladà a Barcelona, on exercí de director del periòdic *La Renaixensa* del juny del 1902 al febrer del 1903. Durant el maig del 1902, abans d'incorporar-se de forma efectiva a la direcció, va escriure dos articles. En el primer, titulat *Catalunya i la Coronació* (número 8873, 16.05.1902, p. 1), es referia a la coronació d'Alfons XIII, efectuada el 17 de maig del 1902 arran de la seva majoria d'edat. Arderiu recordava amb nostàlgia els temps en què els monarques «de genuina rassa catalana [...] escoltavan mal de son grat la veu del poble», per la qual cosa conclouia que «hi ha una Catalunya que està esperant que sone per a ella l'hora de les grans justícies i de les reivindicacions autonòmiques». En el segon, titulat *La Ciencia y son llenguatge* (número 8887, 30.05.1902, p. 1), apel·lava, com altres cops havia fet, a la defensa de la llengua i la cultura del país.

10 - Seguint el seu periple de desterrament professional per Espanya, fou destinat, el 1903, a la Biblioteca Nacional de Madrid, dirigida pel seu amic Marcelino Menéndez Pelayo, on va escorcollar el fons per trobar documents relacionats amb Lleida.⁷ Una d'aquestes troballes li serví per redactar *Un códice de Lérida. Llibre de notes antigues per memoria*, publicat en tres articles a la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (Madrid, volum 7, número 12, desembre de 1903. p. 424-429, i volum 8, número 1, gener de 1904. p. 8-27 i número 2-3, febrer de 1904, p. 132-146).

7. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, número 6, 1915-1920, p. 849-850.

Aquest és un dels seus millors treballs, arquetip de bibliofília. Arderiu es va adonar immediatament de la importància de l'obra per bastir la història de la ciutat de Lleida. El còdex conté una sèrie d'anotacions sobre fets transcendents i curiosos de la ciutat, per la qual cosa va entrar a fons en la seva anàlisi i descripció. El manuscrit conté «el nombramiento de los paheres o parciarios y otros oficiales del regimiento de la ciudad y sucesos ocurridos en la misma, escritos sucesivamente desde el siglo XII a 1610. Este códice contiene noticias curiosas. Menciónase en él la matanza que el 13 de agosto de 1391 se hizo de judíos en la plaza de los Frailes», i dels conversos (primeres 7 de novembre del 1487 i darreres 16 d'agost del 1488). Amb tot, aquests fets, anotats pels notaris de l'ajuntament per ser recordats, no estaven ordenats.

La falta de orden cronológico puede ser debida á tres causas: á no haberse concedido importancia á sucesos cuyas consecuencias demostraron más adelante que la tenían; á haberse anotado en un principio acontecimientos de ninguna trascendencia que, raspados en épocas posteriores, cedieron el lugar, que en el códice ocupaban, á otros hechos que ningún sincronismo guardaban con el anterior ni siguiente; y á haberse perdido algunas hojas del códice, de cuya circunstancia se adquiere la evidencia al observar la falta de ilación entre folios consecutivos (1903: 427-428).

L'any següent, en el segon lliurament del treball (gener del 1904), Arderiu parlava del contingut:

Heterogéneo resulta el contenido de nuestro Códice. Trozos de los evangelios; calendario; fórmulas de juramento; sucesos políticos de carácter universal; acontecimientos, relacionados unos con la ciudad y de ella desligados los demás, integrando muchos de ellos la historia especial de España ó la particular del antiguo reino de Aragón; fenómenos naturales, como eclipses de sol y de luna, vientos y terremotos, inundaciones, lluvias y sequías, heladas y calores, pedriscos y rocíos, abundancia y escasez, pestes y salud pública, etc.; oficios y oficiales de la Paheria; obras de diferentes clases; reuniones de Cortes; obtención de privilegios; régimen interior; noticias religiosas; costumbres populares; relaciones con los pueblos llamados de la contribución; la Universidad y los estudiantes; moros, judíos y conversos; sentencias y ejecuciones..., todo se halla en él barajado y revuelto, sin orden cronológico ni metódico, formando un valioso caudal de apuntaciones, ricas en colorido, de autenticidad indubitable, de interés local la mayor parte y de importancia casi todas (1904: 8).

Sobre la matança de jueus a Lleida, per exemple, deia:

No escaparon los judíos de Lérida á la matanza de 1391; á 13 de agosto de dicho año «fou fet... lo insult dels juheus, e foren morts 78 e mesos tots en una siga al Pla dels Fra Menos; tots los altres juheus se bategaren é feren esglesia de la Sinagoga y meterenli nom Sancta Maria del Miracle en la qual los conversos tenen vuy lo Sementiri» [...] “Debia haber con los moros alguna mayor tolerancia, ó la matanza de 1391 debió despertar

alguna blandura: el caso es que el día 8 de mayo de 1410 los Paheres nombraron para el cargo de trompeta al moro Alí Exadit, admitiendo como testigo del contrato á otro moro, Famado Alquiyçi”. En aquest sentit, copiava que “El día 1º de mayo de 1492 se publicó en Lérida la disposición real que mandaba á los judíos evacuar el territorio de España: de cómo cumplieron los de Lérida y pueblos circunvecinos, puede juzgarse por la siguiente nota: «Divdres á XX de juliol any MCCCCLXXXII a les dos ores apres mig jorn los juheus tots, homens e dones e infants grans e xichs, sens romandren negu se embarquaren en quatre barques, e alguns dels sen anaren per terra e ab dites barques per lo riu avall ab tots lurs bens mobles, sens réstarne negu: e apres la partida dels dits juheus de la ciutat, en diverses jornades, axi de Arago com de altres parts, a grans flotes ha passat gran nombre de juheus, los quals sen anauen e buydauen la terra.» De la expulsión de los moriscos nos queda esta nota: «Any 1610 ha IIII de Juny foren llangats los Moriscos de la present Ciutat en Berueria per manament del Rey nostre Senyor Don Phelip Tercer.» (1904: 15-16).

A més, donava diverses informacions curioses de la vida medieval lleidatana, com que:

El carácter general de la época había hecho también á Lérida teatro de notables torneos en que dirimieron los nobles sus contiendas. El día 21 de Julio de 1317 «feu la bataylla en la ciutat de Leyda en Berenguer de Riusech». O detallava «la pernicioso práctica, actualmente tan generalizada entre los vendedores, de escatimar casi todos los géneros, en su peso ó en su medida, tiene precedentes en los carniceros de la ciudad de Lérida: en distintas ocasiones, una de ellas en 31 de mayo de 1521, hubo de ponerse coto a semejantes abusos, que redundaban en evidente perjuicio de la ciudad. No habla el código de extralimitaciones cometidas por otra clase de vendedores; pero es de suponer que las hubiese, si bien no en tanta escala como entre los carniceros, á quienes el sumo grado de vileza, en que su oficio era tenido, parece que había de hacer más apropiados tales desmanes». También detallava que «con sumo rigor se penaba la herejía, especialmente desde el establecimiento en España del Tribunal de la Inquisición». A 9 de noviembre de 1485 fué arrastrado por las calles de la ciudad, ahogado en el río y quemado en el areny delante de la casa de la Paheria, un Felipe Amorós (a) Lo Porter «qui hauie rocegat lo crucifix e ferit aquell e judahisat». (1904: 16-18).

Molt interessant és la referència que fa sobre els joglars escollits a Lleida fins al 1410:

Desígnanse también con los nombres de mimos, miminos y trompadors ó trompetas: su oficio parece que consistía en divertir á la ciudad, con sus gestos (mimos) ó con sus habilidades musicales. Responde el juglar al jocular: el apodo Cornamusa con que era conocido Ramón Martí, elegido juglar en 1347 y 1368, hace referencia al instrumento que debía tocar (...). El nombramiento de mimo dependía de los paheres: se hacía por un año y se retribuía con cien sueldos barceloneses, á los cuales se agregaron más tarde siete alnas de tela de Camprodón para vestirse y los gastos de confección. Del día 9 antes de las kalendas de Enero de 1347, ó sea del 24 del mes anterior, es la noticia más antigua de juglares; por

ella sabemos que fueron aquel día designados para el cargo de miminos Simón de Orenga y Apparicio de Perpinya (1904: 26).

En el tercer lliurament (publicat el febrer del 1904) parlava dels patrons de Lleida. Concretament:

sobre la de San Jorge, patrón de Cataluña, se expresa el códice de esta manera: «A XXIII de abril any mil CCCCLVIII lo honorable consell general de la ciutat de Leyda delibera e ordena que la festa de mossen Sant Jordi sie solempnament celebrada tenguda e festiuada axi com lo Sant digmenge, e quiscun any lo jorn de dita festa sie feta una solempne professo general la qual vage al Monestir de la Santa Trinitat en la Sglesia del qual ha capella del dit beneyt Sant (1904: 134).

De les epidèmies diu: «en 1434 hubo tal epidemia de fiebres en Tortosa que fallecieron 1.200 personas. En 1440 y 1441 la mortalidad revistió carácter general, habiendo sido muchos los que sucumbieron en la ciudad de Lérida. En 1449 hubo muertes generales en todo el universo. En 1521 las hubo en la ciudad, acabando la epidemia el 24 de junio». Finalment, relacionava calamitats com terratrèmols, riuades i grans ventades (1904: 134-135 i 146).

Aquest *Llibre de Memòria*, que Arderiu havia trobat a la Biblioteca Nacional, va ser citat per Jaime Villanueva y Astengo (1765-1824) en el XVIè volum del *Viaje literario a las iglesias de España* (22 vols., 1803-1852), el qual fou publicat pòstumament el 1851 (cita en la p. 58 i extracte a la p. 246-250). Anys més tard, devia marxar amb el bibliòfil Pascual de Gayangos a Madrid, quan aquest visità la ciutat el 1853,⁸ ja que el 1858 ja formava part de la Biblioteca privada de Gayangos i, a la mort d'aquest, el 1897, fou cedit a la Biblioteca Nacional de Madrid. El còdex té 96 fulles de 18x13 cm, i porta la signatura: Mss/18496. Arderiu diu que el títol del llibre és posterior, i segurament posat per la Biblioteca Nacional com a descripció, ja que «el códice que en el diccionario de Muñoz se citaba con el título de *Llibre de notes antigues per memoria* tenemos por seguro que, estudiado por Pleyan, habría resurgido con el nombre de *Apuntamientos*, con el que anteriormente le habían distinguido» a l'Arxiu Municipal de Lleida, que era d'on l'havien extret. Amb tot: «por fortuna, si el códice desapareció, ignoramos y no pretendemos averiguar cómo, del Archivo Municipal de Lérida, no se ha perdido en la forma que receló el docto continuador de la *España Sagrada*, sino que se conserva en la Biblioteca Nacional» (1903: 425), publicat i consultable avui en format digital. Paral·lelament, en la seva etapa de Madrid, també era l'encarregat de publicar, entre el 1903 i el 1904,

8. Segons Tomás Muñoz, en 1858 el códice ja formava part de la Biblioteca privada de Gayangos. (MUÑOZ 1858: 152). Sobre el viatge de Gayangos (ÁLVAREZ 2007: 110).

els sumaris de les revistes científiques espanyoles a la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*.⁹

11-De tornada a Lleida, el 1905, va anar prenent el pols a la ciutat. Les seves reflexions sobre la societat lleidatana es plasmaren a *Vida y costums de Lleyda: Conferència donada per Enrich Arderiu lo dia 25 de maig de 1909*. (Lleida: Impr. de Sol y Benet, 1909, [4 p.]; 22 cm. Suplement d'*El Mercantil de Lérida*. Conservat a l'Arxiu de l'IEI, C/LIV. 1909).¹⁰

En la conferència efectuada al Círcol Mercantil i Industrial de Lleida, Arderiu reporta la vida social dels lleidatans a començaments de segle XX. És molt dur en les seves conclusions:

Vida y costums de Lleyda es un tema recollit de la actualitat, es de la plassa y del carrer, palpita per l'espay y tots los sentim (...) Es efectivament tan migrada la vida social a Lleyda que cada família y cada individuo se senten com estranys á totes les altres families yls altres individuos ó bé es miren amb menyspreu ó s'esguarden amb rezel; y unes societats prescindeixen de les altres y uns organismes són rivals dels altres: ham exagerat lo caràcter sobradament individualista de la rassa catalana, mos ham posat al cau y, com los caragols, mos ham entelat. Aquest sistema d'aïslament es contrari a la cultura, es contrari a la riquesa; y es oposat á la condició humana y a la educació social. [Posteriorment, parla de l'enveja malaltissa dels lleidatans, que fa que no honorin els seus fills]: los pobles deuen honrar els seus fills que d'algun modo'ls distingeixen: lo poble, en lloch d'aixalar als genis, deu ajudarlos a volar. (...) els bons patricis deuen honrarse fugint de tota enveja y tot personalisme, prescindint y tot d'enemistats y de política: y no deu regatejarse aquesta distinció, sinó atorgarse dignament a qui ho mereixe: debem formar grans homes, perquè aquestos formen una gran ciutat, bella y esplendorosa com reclama'l seu passat llegendari.

Finalment, mostrava la seva cara més noucentista en reclamar la construcció de quaters fora la ciutat perquè l'Estat tornés als lleidatans la Seu Vella. A més, «pera recobrar la joia artística que'ns fou arreballada no se'ns ocorre altra cosa que demanar la declaració de monument nacional». Aquest text mostrava un clar vessant regeneracionista de crítica de la societat provinciana i tancada que era Lleida, seguida d'unes propostes per canviar-la.

12-El juny de l'any 1908, emmarcat en una excursió del CEL a Verdú, Enric Arderiu va localitzar un manuscrit d'incalculable valor a l'Arxiu parroquial del metge Jaume d'Agramunt, escrit el 1349 i titulat *Regiment de preservació a epidemia o pestilencia e mortaldats/epístola de maestre Jacme d'Agramont als honrats e discrets seynnors pahers e conseyll*

9. Podeu veure alguns exemples d'aquesta tasca a *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, número 10, octubre del 1903, p. 314-318; número 11, novembre 1910, p. 396-398; número 5-6, maig-juny 1904, 465-467; i números 11 i 12, novembre-desembre del 1904, p. 476-477.

10. Conferència inserida com a suplement a la revista *Ilerda*, número 2, 25.05.1909.

de la ciutat de Lleyda. El llibre, amb entraments de l'Enrich Arderiu i del doctor Joseph M. Roca, fou publicat a Lleida el 1910 [37 p.; 22 cm]. L'aportació d'Arderiu, p. VII-XII de l'epístola inicial, incidia en la troballa:

Allá, al arxiu parroquial de Verdú, jeya'l tractat de Mestre Jacme confós entre altres papers, relligats tots en un volum, según de la serie; quan una excursió organizada pe'l Centre de Lleyda, ens hi portá á una colla de companys en un dia calurós del mes de Juny. Fullejant aquells volums de diversorum paperots, com avans solien dir, no va caldre gaire esfors per fixar l'atenció sobre aqueixa obreta, que sobressurtia del artificial conjunt com si hagués tingut consciencia de son valor. Una mena d'espirtual compenetració amb aquell lleydatá de la velluria, una lley de forta intuició del mérit d'aquelles planes esgroguehides, me van fer semblar que deya'l vell tractat, temerós de que'l deixessem: «jo soch aquí». Y «ja ho veig y no t'escapes», m'apar que vaig respondre. Al arxiu de Verdú penso qu'encara s'hi conserva: no es á totarreu com á Golmés; hi vegí cert diumenge uns retaules y al diumenge següent ja havien volat convertits en mercaderia dels anticuaris. Tota l'obra está continguda en 14 fulls sense foliar, escrita en planes á dos columnes de 29 á 34 ratlles, si n'exceptuam la darrera plana que, ben comptat, no arriba á fer un terç de rastellera. (1910: VII).

Després donava informació general sobre el document:

Lo llibre original fou escrit per en Jacme d'Agramont l'any 1348, segons clarament se llegeix á la fi: mes la copia no sabia pas dir si es ó no del mateix any; y menos podria fer calendaris de la persona del copista ni de la forma com va anar á parar á Verdú (1910: VIII). [I les parts del text:] comprén sis articles: 1.er Que vol dir pestilencia, dividit en dos capítols: 2n: En qual manera s'engendra pestilencia, distribuit en dues parts, la primera ab dos capítols y ab tres la segona: 3r: Seynnals de pestilencia, exposat en dos capítols: 4t: Alteració que fa laer en les cosses vivents, estudiat en dos capítols: 5è: Regiment de preservacio, disposat en dues parts, de dos capítols la primera y set capítols la segona: y 6è: Pestilencia moralment entesa, amb un sol capitol (1910: XII).

Finalment, conclouïa:

Hem de suposar que, essent allavors prou freqüents les pestilencies, foren utilizadas per molts anys les ensenyances del llibre (1910: VIII); [i conclou:] Y ara 'ns cal preguntar: ¿qui era Mestre Jacme d'Agramont ó d'Agremont? Era «Mestre en arts e medecina», catedràtich de l'Universitat y fill amantíssim de Lleyda. [...] Ja veus, amich qui'm segueixes llegint, si he fet be jo, que casi soch de Lleyda y sento bategar lo cor inmens de ma ciutat, en donar á conèixer á un escriptor lleydatá de qui res ne diuen, que jo sápigue, les biografies ni bibliografies fins al dia d'avuy estampades: no't figures per aixó que tingue l'atreuiment de judicar del valor científich de la obra; n'he hagut de demanar parer á n'en Joseph M.ª Roca y tu mateix veurás lo qu'ell ne pensa" (1910: VIII-IX). A més, segons Arderiu: «Es lo tractadet de preservacio de epidemia la única obra que conèixem de Mestre Jacme: y va escriurela en ocasió de que á Lleyda y probablement á Catalunya no hi havia encara fet sa

entrada la pestilencia; lo motiu d'escriure es que ha obit dir "que epidimia o pestilencia e mortaldats de gents regnen e han regnat en algunes partides e regions a nos vehines" "axi com en Cobliure, en Carcasses, en Narbones, en la baronia de Montpesler e a Avinyno, e en tota proensa". Mira fins á quin extrem arribaba la prestesa de Mestre Jacme y la intuició del dany que havia de ocasionar la pesta, que el Abril del any 1348 tenia finit lo seu tractat y recomanaba que se'n donessen totes les copies que fossen sollicitades. Al Maig se declaraba la glánola á Barcelona. Dels estragos que va fer, estalviemnos de parlarne (1910: X-XI). [Finalment, valorava l'obra des d'un punt de vista històric]: Y si no t'haguesses de fadigar massa y vulguesses seguir am mi aquesta petita excursió, encaràt diria com es important lo llibre para l'istoria de Lleyda. Ell ens fa saber que ja en aquella época llunyana la nostra ciutat era tarada de boires al hivern; y l lensa la opinió de que aquelles se deuen á les grans humitats que hi ha entorn de la població. Ell ens manifesta que Lleyda era ciutat «diffamada de moltes malalties» y molt abundanta de fruyta. Per ell coneixem la manca d'higiene de la població; y es notable lo qu'escriu (1910: XII).

13-14 - Enric Arderiu formava part del claustre del col·legi Liceu Escolar i fou redactor del *Boletín del Liceo Escolar* (1910-1937), en el qual va escriure dos articles. En el primer, titulat *Los colegis y la segona ensenyansa*, en el número 25 de l'octubre del 1910, p. 1-2, criticava el vessant academicista de l'ensenyament, així com el sistema d'exàmens utilitzat a l'Institut, els quals conduïen a un aprenentatge memorístic i no a la descoberta i potenciació de les capacitats de l'alumnat per esdevenir ciutadans lliures i crítics: «Am l'actual sistema d'exàmens y notes premis y am la impedimenta d'un extens llibre de text, l'acció dels Colegis privats resta anorreada y la missió dels seus professors queda reduhida á convertirse en ajudants repetidors ó en instrurnents de tortura encarregats de clavar al cervell del estudiant tots los detalls de la lliçó del día».

El segon, titulat *Del Ben Parlar*, va aparèixer al número 49, publicat l'octubre del 1912, p. 1-2. Hi fa una tasca pedagògica orientada a corregir el mal parlar: «Jo us diré, bons amichs, que seria obra de gran caritat desterrar del món la mala paraula; la paraula lletja, la que ofén al home, la de sentit doble, la baixa, la impura. Jo us diré també que'l renech es malaltia impropia de pobles socialment educats. Som en un país en que, per dissort, la mala paraula ha invadit tots los estaments, en que'l renech ha ensenyorit de les classes incultes y ha furgat, obrint gros esboranch, en les mes altes». Per solucionar-ho proposava glorificar i santificar la paraula en el jovent, on era el futur.

15 - Després va fer el pròleg del llibre de Rafael Gras *La Paheria de Lérida. Organización municipal 1149-1707*. (Lleida: Ajuntament de Lleida, 1911). Ja reportat al començament d'aquest capítol.

16 - Anys després, el novembre del 1915, va impartir una conferència al Centre Obrer de Lleida, dins el cicle Pro Escoles, que va ser ressenyada àmpliament pel diari *El Ideal* i *El Avisador del Magisterio*, en què arribava a la conclusió que «la primera ensenyança a Lleida fa pena. Lleida havia sigut en altre temps l'empori de la cultura catalana, en aquells temps en qu'els reis de la Confederació Catalana aragonesa no creaven univer-

sitats, convensuts de que la de Lleida no podia ser igualada», amb alumnes i mestres tan destacats com Arnau de Vilanova, Jaume d'Agramunt o Guillem Botet. A més, parlava de la impremta i del primer llibre imprès a Lleida el 1478. També denunciava que a Lleida «en 1875 assistien a les escoles públiques 743 alumnes. Avui, en una ciutat molt més gran, de molta més població, que llavors, solzament hi acudeixen 560 alumnes. Les causes no's veuen pas justificades. Només pot explicar-ho la deixadesa actual, lo nostre poc civisme». I afegeix: «Linyola, poble de 2.000 ànimes, té sis aules. Lleida, on en corresponen 90, segons això, ¿sols en dispose de 14!». I aquestes «són molt dolentes», amb «condicions intolerables». En aquella conferència es mostrà partidari de l'educació de la dona i que Lleida potenciés les Escoles d'Arts i Oficis i Agràries, que molt aviat foren creades per la Mancomunitat a Lleida el 1916 i el 1917.¹¹

17-18- El 1916 va publicar dos articles al setmanari *Catalunya*, que dirigia com a òrgan de difusió de l'Associació Catalanista Catalunya de Lleida, propera a Francesc Macià i al republicanisme catalanista. En el primer, titulat *Les eleccions i Catalunya* (signat E. A., 13.04.1916, p. 1), Arderiu fa una crítica de la situació del nacionalisme a Catalunya, després de les eleccions generals del 9 d'abril del 1916:

S'ha esmorteït aquell esperit català que va fondre en solidaritat aspiracions de tot un poble: ço que va servir de llaç d'unió s'ha anat desfent i lo que aleshores va rebutjar Catalunya torna a rebrotar i ereix casi amb ufana. La nostra terra s'havia declarat amantíssima de lo seu i contrària a les orientacions del poder central.

En la seva opinió, la divisió dels nacionalistes va provocar que els centralistes guanyessin 16 actes, per la qual cosa afirmava que «es força reconèixer que ha minvat la catalanitat, [...] que el cansani i el desengany ha entrat en nostres files, on hi ha hagut molts soldats que han abandonat la lluita, deixant lliure el camp». Amb tot, va lloar l'aparició en l'escenari polític català del Bloc Republicà Autonomista (BRA), un partit fundat el 1915 per Francesc Layret, Marcel·lí Domingo, Gabriel Alomar i altres republicans d'esquerra contraris a l'aliança amb el Partit Republicà Radical d'Alejandro Lerroux, que es manifestaren republicans i catalanistes. Arderiu, que semblava simpatitzar amb el Bloc, apostava perquè «es de creure que tard o d'hora el nacionalisme i el bloc arriben a fusionar-se; perquè ambdós partits tenen casi idèntic programa [...] que hi pensen los directors d'aqueixes dues forces; qu'els gui l'amor a Catalunya; que sacrifiquen son amor propi davant els interessos de la pàtria».

En el segon dels articles, aparegut una setmana després amb el títol: *La força única* (20 d'abril de 1916, p. 1), segons Borrell: «preconitza la unió política dels catalans que defensa Macià. En aquell article s'analitzava la derrota en les últimes eleccions i la neces-

11. *El Avisador del Magisterio*, número 863, 25.11.1915, p. 1-2.

sitat d'unir les forces catalanistes a l'estil de Solidaritat Catalana del 1906» (BORRELL, 1987: 368).

19 - Arderiu va fer una aportació puntual al rotatiu *El Duende* (1917-1918), on va publicar l'article *Qüestions de llengua catalana*, en el número 2, publicat el 03.02.1917, p. 1. Com a curiositat, defensava en aquest escrit l'ús de l'article *lo* a les contrades lleidatanes, un article usat a bastament a Catalunya en l'època medieval.

20-21-22 - Tres escrits pòstums d'Arderiu, publicats a la revista *Catalunya*, del 8 de juliol del 1920, que van sortir en homenatge seu quatre dies després de morir. En el primer, titulat *De nostre programa*, p. 1, es feia constar que havia estat escrit dues hores abans de morir. En ell, Arderiu dissertava sobre la geografia de la nació catalana:

La nació catalana se constituirà federativament a base de l'autonomia integral dels municipis que la constitueixen, comprenent-hi no solament los que avui hi estan inclosos, sinó també tots aquells que per diferents causes han sigut desintegrats (...). La nació catalana, segons nostra aspiració, deu estar constituïda per tots aquells pobles que són catalans per tradició, per costums, per llenguatge o, molt simplement, per voluntat de ser-ho. La nostra nació, que per de prompte compendria només que'l contingut de les actuals 4 províncies de Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona, havia d'extendre's molt considerablement en son territori anexionant-se una bona part del Ribagorça —de consciència ben catalana— i un gran tros del migdia de França: comarques aquelles que ens foren arrabassades per la malhaurada divisió provincial de fa prop de 100 anys i aquestes que foren cedides a França pels governants espanyols com a conseqüència de la Guerra dels Segadors (...) la gran família catalana, saltant per damunt de tractats internacionals i de conveniències administratives, se tornarà a juntar potser aviat, perquè sembla que ha sonat l'hora de les petites nacionalitats, de les reintegracions territorials, de la justícia internacional.

En el segon escrit, titulat ¡Adeusiau! a l'associació Catalunya (p. 2), Arderiu s'acomia tristemment dels seus companys de l'Associació Catalunya i la seva estimada Lleida, perquè es veia forçat a deixar la seva pàtria per incorporar-se a l'Arxiu de Simancas, castigat pel Govern central per les seves idees polítiques:

també jo'ls he de dir ¡adeusiau! a les dolces montanyes de la pàtria mia; la llei de l'ostracisme ha sigut fulminada contra mi; per continuar febrós la lluita de reivindicació de sos drets y reconqueriment de sa llibertat, se m'allunya, inhumans, de son calor de mare. (...) Es gran mania la d'aqueixos pensadors, sociolechs y polítichs que volen fer-nos la felicitat; es gran mania la d'empenyarse en regalarnos una patria postissa, com si no'm tinguéssim una de natural e immillorable; es una insensates fora de mida voler robar a Catalunya'l dictat de patria, quan los catalans no'n tenen d'altra; és insigne tonteria o caríssima ignorància o mala fe a tota prova lo pretendre apaivagar de tal manera lo caliu de nostra terra (...) ¿Qué n'hau de treure perseguidors del catalanisme de ferme visitar vostres terres castellanes y contemplar los turons de vostra Andalucía, si somnis plascents de daurada benhauransa han de venir a mitigar ma pena, transportant-me felís a la vall del Segre o als pics altívols

de nostre Montserrat? Jo no em vull moure. Encara que mon cos sigui presoner de vostre despotisme, la meua ànima quedarà aixoplugada baix los plecs de la bandera catalana i's gaudiria com sempre ab lo cant dels Segadors y discurriria els medis del reconqueriment dels drets de la pàtria y farà la mateixa propaganda dels mateixos ideals, perquè no és ab persecucions arbitràries com se combaten les idees.

Finalment, en un tercer escrit, titulat: *Planys de desterro* (p. 2), explicava els amargs primers moments de la seva partença en tren des de Lleida en direcció a Saragossa.

Articles d'Arderiu al *Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda (BCEL)*, 1908-1916

Enric Arderiu fou el mentor i promotor del BCEL. A banda, dels seus 15 articles que reportem més avall, cal fer esment que en algun dels números del *Butlletí* va fer la secció *Bibliografia*, en què ressenyava alguna obra recentment apareguda, sota les inicials EAV. Així, per exemple, al número 1 (gener del 1908, pàgines 23 i 24), va reportar l'obra *Geografia General de Catalunya* de Francesc Carreras i Candi.

Altrament, va començar la seva singladura com a articulista en el segon número:

1 - *De la vellúria. Bellvis: Les Sogues*, BCEL, número 2, any 1, febrer del 1908, p. 2-7. En aquest article parla d'un pergami que conservava de l'any 1510 (data a Roma de 28 de gener del 1510) de la Mare de Déu de les Sogues. És un Decret cardenalici de concessió d'indulgències, i en fa llur transcripció.

2 - *Lo Canonge poeta de Guissona*, BCEL, número 5, any 1, maig 1908, p. 11-14; número 9, setembre del 1908, p. 6-14; i número 11 i 12, novembre i desembre del 1908, p. 1-20.

Notable treball, en tres capítols, sobre l'obra d'un canonge poeta a Guissona del segle XVII anomenat Geroni Ferrer, el qual va escriure una «selva de varies sentències tretes les demés de la Sagrada escriptura així del vell com del nou Testament y totes elles encaminades pera exaltació de la virtut y extirpació dels vicis». De l'obra de Ferrer només es conservava un manuscrit a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid (Còdex 827 b). Arderiu fa la transcripció d'un tercer esborrany que va pertànyer al canonge de Tarragona, Ramon Foguet. Segons Arderiu, *la Selva* degué ser escrita entre el 1610 i el 1620. En el primer article (número 5, maig 1908, p. 11-14) parla de diversos autors que van fer menció del document i el poeta, entre els quals, però, no hi figura Fèlix Torres Amat (*Diccionario de Escritores Catalanes*, 1836), que només el menciona com un dels autors de poesies en una obra de Blanch (col·lecció de poesies), que es conservava a la Biblioteca de Franciscans de Tarragona. Segons Arderiu, «aquesta Selva fou composta per a l'educació moral d'un fill del Baró de Montmagastre y del Guspí (Miquel Villalba, mort en 1627), en quina casa's cultivaben les lletres» (1908: 12).

En el segon lliurament (número 9, setembre 1908, p. 6-14), parla de gent que s'ha referit al poeta com el rector de Vallfogona; i comença el relat de poesies de Ferrer, amb un «cant als poetes catalans», de baixa qualitat, segons Arderiu, però lloable per la seva intenció de protegir la llengua. Finalment, en el tercer lliurament (número 11 i 12, novembre i desembre del 1908, p. 1-20), exposa *la Selva* que té intencions morals: «Lo text de *la Selva* d'en Geroni Ferrer se distribueix en la següent forma. Introducció, trenta tractats (morals i ètics) y eixida de *la Selva*» (1908: 1). *La Selva*, feta en català, és transcrita per Arderiu, que no fa una valoració final del text.

3 - *Excursió a Verdú*, BCEL, número 6, juny 1908, p. 1-10; número 7, juliol 1908, p. 1-6; i número 8, agost 1908, p. 1-9. Publicat a part com a *Excursió històrica-artística a Verdú*. Lleyda: Tipografia de Joseph A. Pagés, 1909, 27 p.: il.; 21 cm.

En el primer capítol dels tres que consta aquest text (número 6, juny 1908, p. 1-10), Arderiu explica com van fer el viatge els excursionistes (8 de juny). Així, després de parar a Tàrraga, on foren rebuts pels membres del Centre Excursionista local amb Francesc Clua al capdavant, van fer una visita ràpida a la ciutat. Seguidament, «cal marxar depressa, si no volém que'l Sol ens tórre», i van agafar la carretera cap a Verdú caminant (tardaren una hora). En arribar, van visitar els monuments començant pel castell, que descrivia amb detall, i on va exclamar: «Verdú ja no seria Verdú sense la Torre de guayta. ¡Y pensar que'l desamor á lo passat y una migrada conveniencia han arribat á aconsellar á son propietari la destrucció d'un esplendit monument històric! Pero'ls fills de Verdú s'hi oposarán; ens hi oposarém nosaltres que no deuen, així com així, desapareixer los testimonis vivents de les glorioses gestes de la pàtria» (1908: 4). Després van anar a l'ajuntament, on l'alcalde, Joan Mallorques, «pagès de gorra musca», els va ensenyar l'Arxiu del municipi. Arderiu comença en aquest punt la relació detallada de 25 documents conservats allí, lloant la cura de l'alcalde i la gent de Verdú.

En el segon lliurament (número 7, juliol 1908, p. 1-6), Arderiu continuà descrivint del document 5 al 14. Finalment, el tercer capítol del viatge (número 8, agost 1908, p. 1-9) continuà relacionant del document 15 al 25, a més de descriure l'església parroquial, amb gran domini de la llengua: «Presonera del castell, ab lo lligam d'un fossar abandonat, jau á sos peus l'Iglesia parroquial: guaytant cap á ponent ab sa porta y rosetó, apar un vell cautiut dels temps heróichs á punt de rompre ses cadenes; fitant l'esguart al cel ab son cloquer altiu, se diria que cerca la protecció divina per l'última estrebada» (1908: 4). A l'església de Verdú també consultà els papers de l'Arxiu Parroquial, enquadernats en sis toms, on va trobar, com hem dit més amunt, el *Regiment de preservació a epidemia o pestilencia e mortaldats*. L'excursió a Verdú, la primera que explicava Arderiu al BCEL, segueix els cànons que un dels protagonistes, Francesc Clua, havia relacionat poc temps abans per aquest tipus d'esdeveniment: «Un excursionista febrós d'escorcollar nostra comarca pera fer, com diu l'eminent geólech M. Font y Segué, «observar, recollir

y anotar tot lo que hi ha de notable y que'm cridi la atenció». ¹² En aquest sentit, Arderiu, en un discurs exposat al CEL el mes de novembre d'aquell any, havia afirmat sobre les excursions que «tots los socis saben com les excursions deuen ferse pera ésser profitoses. Lo secret està en sapiguer usar del temps; en quant s'arriba al lloch y d'acort ab algun cicerone, relació dels punts que han de ser vistos y a cada un se li destina un temps prudencial (...), estarà solventat lo problema». ¹³ En definitiva, el text sobre la sortida a Verdú és un magnífic exemple, el millor d'Arderiu, del que Josep Borrell qualificà en el seu dia com «antropologia cultural», aplicada a la citada excursió del CEL a Verdú i les posteriors a Castelló de Farfanya, Torrefarrera i Rosselló (BORRELL, 1987: 362).

4 - *La fonètica catalana de Schädel*, número 10, any 1, octubre 1908, p. 13-15.

Reporta l'obra del catalanòfil Schädel *Manual de Fonètica Catalana*.

5 - *Discurs inaugural del curs 1908-1909*, número 11-12, novembre-desembre 1908, p. 24-32.

En aquest discurs, Arderiu mostra el seu activisme cultural, però també fa aportacions historiogràfiques i de metodologia. Així, explica com el centre ha estat reclamat dins i fora de Lleida per participar en congressos i actes: «A nosaltres ha vingut l'eminent explorador de caveres Mr. Breuil; a nosaltres sovint se'ns consulta sobre punts determinats de les comarques de Lleyda. Però entenc que la publicació del *Butlletí* es qui ens ha col·locat principalment en aquest lloc de satisfactòria altura» (1908: 24). En un altre moment proposava:

Complement del Butlletí podrien ser lo gran nombre de monografies a que es presta l'estudi de les terres lleidatanes casi del tot inexplorades; monografies que anirien sorgint a mida que els socis anessin coneixent i estudiant les poblacions; aqueixes monografies unes vegades per la seva extensió i altres per motius diversos se farà necessari publicar-les per separat del Butlletí i el Centre deurà patrocinar-les, tota vegada que no seran més que un complement o ampliació del seu periòdic.

A més, volia promoure un museu de ciències i història amb els materials que recol·lissin els socis en les seves excursions, i estudiar els monuments de Lleida a fons, les ciències, el folklore i la filologia.

Finalment, com a membre de la Comisión Provincial de Monumentos de Lérida que era, tornava a la càrrega sobre la tasca de restauració dels béns danyats i preservació del patrimoni:

12. Francesc Clua, *BCEL*, número 5, maig 1908, p. 6.

13. Enric Arderiu, *Discurs inaugural del curs 1908-1909*, número 11-12, novembre-desembre 1908, p. 24-32.

Ha de vetllar lo Centre pera que no desapareguen de nostra terra y vagen al extranger los objectes de valor artistic o històric que encara queden als pobles de Lleyda; lo primer pas pera aconseguirlo és formar un inventari detallat, poble per poble, de les obres que per qualsevol concepte o raó puguen ser codiciades pels poc escrupulosos mercaders d'antiguitats (1908: 31-32).

Per aconseguir-ho, creia necessari desplegar en cada poble un informant que digués al centre que hi havia de destacar en la seva localitat, i així aquest pogués actuar, si calia, davant una possible venda.

6 - *Documents per la història de Lleyda*, número 7, any 1, juliol 1908, p. 8-12.

Parla d'un document que conservava Ernest Moliné, trobat entre els llibres de Salvador Barba, que reportava una revolta esdevinguda a Lleida el 1644, durant la Guerra dels Segadors, i més concretament durant el siti de Felip de Silva. Afegia una còpia de la relació de fets al Butlletí.

7 - *L'excursió a Torrefarrera y Rosselló*, número 1, any 2, gener-desembre 1909, p. 13-16.

Una explicació de la visita als pobles i els principals monuments. Típic literatura de viatges, però no tan detallada ni entusiasta com l'anterior a Verdú.

8 - *L'excursió a Castelló de Farfanya*, número 1, any 2, gener-desembre 1909, p. 22-34.

De nou, torna a l'explicació molt més detallada del viatge: surten en tartana cap a Castelló de Farfanya, a primera hora del matí del dia de reis del 1909. Després de parar a Menàrguens, on esmorzaren i anotaren els documents principals de l'arxiu parroquial i l'ajuntament, van arribar a Castelló, on foren rebuts amb gran expectació i acompanyats als principals monuments.

9 - *La fonètica catalana de Schüdel. Quatre mots de resposta a mossèn Alcover*, número 1, any 2, gener-desembre 1909, p. 41-43. Rèplica a mossèn Alcover.

10-11 - *Aplech Excursionista de Poblet*, número 4-6, abril-juny, 1910, p. 41-47; i *Lo primer congrés excursionista català*, número 7-9, juliol-agost 1910, p. 25-26.

Aquests dos articles expliquen l'experiència del I Congrés Excursionista Català.

12 - *Lo siti de Lleyda pe'l Duch d'Orleans*, número 10-12, octubre-desembre 1910, p. 3-31; i número 1, gener-març 1911, p. 1-34.

Lo siti de Lleyda pe'l Duch d'Orleans és, sens dubte, la principal aportació d'Enric Arderiu a la historiografia catalana. Dividit en dos grans capítols, bàsicament parla del setge que va patir Lleida en la guerra de Successió del 1707. En el primer capítol (número 10-12, octubre-desembre 1910, p. 3-31), Arderiu detallava tots els preparatius i finalitzava en el moment que començava el bloqueig definitiu de Lleida, entre el 9 i 10 de setembre del 1707. Aquest primer lliurament de 29 pàgines, conté 96 cites, la majoria inèdites, que ajuden a descriure els moviments de l'exèrcit borbònic fins a la data del bloqueig. El segon article (número 1, gener-març 1911, p. 1-34) començava precisant en la data d'inici del setge; i conté la narració del setge en 34 detallades pàgines amb 75

cites més. En conseqüència, l'obra sencera arriba a unes 62 pàgines adobades amb 171 cites, la majoria reportant documents desconeguts fins llavors.

Davant del domini aclaparador de la narració històrica d'Arderiu i el seu excel·lent discurs lingüístic, seria convenient publicar aquest treball en conjunt, amb categoria de monografia actualitzada. Així, només començar tenim una bona mostra del nivell de l'obra, quan, sorneguer, començava afirmant:

Se'n diu de Lleyda la Ciutat dels lliris per tenir tres flors de llis al seu escut: be la podriam ennomenar la Ciutat dels sitis, ja que han sigut tants los que ha sufert. No estaba pas encara ben revinguda dels tres famosos de la guerra dels Segadors y ja trucaben á les portes alra volta a comensos del sigle divuyté. Y es que Lleyda, tinguda per plassa forta y estratéfica, fou la verdadera clau de les regions catalana y aragonesa; y per aquest motiu va ser sa conquesta sempre ambicionada, y per aquesta rahó los exércits invasors la empobriren y arruinaren y la desolació planà sovint per la vella ciutat, marcant fondes arrugues en sa faç de senyora romana espiritualment transformada pe'ls temps boirosos de l'Edat mitja (1910: 3).

A escala general, sobre la guerra de Successió, afirmava que:

Lleyda fou la primera plassa forta de Catalunya, que's separá de la obediencia de Felip d'Anjou; y seguiren l'actitut de Lleyda, ben depressa, casi totes les ciutats, viles y llochs de Catalunya (p. 4). Un cop situats en el conflicte, fa una descripció dels moviments del duc d'Orleans amb el seu exèrcit, que va prendre Balaguer i després va arribar a Lleida, partint des de Saragossa, decretant llur bloqueig: "Per mes que Lleyda estaba casi indefesa, oferia un gloriós passat que feya ser prudent al Duc d'Orleans. Per aixó no va voler empendre tot seguit lo siti, sino que una volta assegurada la vigilancia pera debilitarla, va manar que les seues forces passessen á quarters de refresch, quedant termenada aquesta operació lo dia 6 d'Agost" (1910: 17).

En el segon article Arderiu fa un treball positiu i contemporani. D'entrada, després de passar pel sedàs crític totes les fonts, assenyala la data exacta de començament del setge per a l'11 de setembre:

Desde aquest dia podem considerar, y consideren casi tots los autors, com sitiada la ciutat: no per cert desde'l diumenge dia 1, com diu Prim y Tarragó en sa obra 'Cosas viejas de Lérida' y insinua Pleyán de Porta en sos 'Apuntes para la historia de Lérida': y's demostra en primer lloch, porque lo dia 1 de setembre d'aquell any no era pas diumenge, sino dijous; y, en según terme, porque'l Duch d'Orleans ho expressa clara y terminantment al seu nebot Felip en cartes del dia 11 y del 16 existentes al Arxiu Histórich Nacional (1911: 1).

Poc després fa esment d'una carta, mai reportada, dels paers de Lleida, trobada a l'Arxiu Municipal de Barcelona, de 21 de setembre del 1707, en què diu:

Los pabers escrigueren lo mateix dia 21 (de setembre) al Arxiduch y al Concell de la Ciutat de Barcelona y demás Comuns de Catalunya, exposántlos que l'enemich s'apropaba y establia cordons a la part del seca de Sant Pere y fossos demunt del molí de Vilanoveta; que nombroses tropes assetjantes acompanyaben mules y matxos carregats de faxina; que's tenia per cert, segons noticies dels desertors, que á la fi de setmana (estaben á dimecres) l'enemich comensaría á batre y bombejar la ciutat, lo qual feya temer als pabers que sería causa de defalliment dels paisans per no tenirse noticia ni esperansa de socós (1911: 8).

Sobre l'obertura de trinxeres, Arderiu es mostrava com un historiador minuciós: «No tots los autors están conformes en la designació del dia en que va obrir trinxera l'exercit sitiador». No content, analitza totes les variables (Lafuene, Bofarull, Berwick, Quincy, etc.) fins a arribar a la conclusió que:

Una carta del Duch d'Orleans, donant compte á Felip d'Anjou de l'obertura de trinxeres, podria treurens de duptes, si no portés la data equivocada (3 de setembre). [Però Arderiu continua cercant fins que] sortosament, una carta de la Princesa dels Ursinos dirigida á Madame de Maintenon desde Madrid lo dia 10 d'Octubre afavoreix y aclareix nostra disquisició (1911: 9-10).

Després detalla per on anava la trinxera dels assetjadors: des del Convent dels Caputxins fins a la porta de Boters, i manifestava la seva crítica a la defensa austriacista de Lleida:

Los lleydatans s'adonaren desde un principi de les maniobres del enemich; y la oposició que hi feren, si son exactes les referencies del d'Orleans, no ocasioná als borbónichs mes que dos soldats morts y quatre soldats y un oficial ferits (...) Forsós es confessar que no foren severament castigats, com era de suposar en una operació tan perillosa y trascendental com la efectuada aquella nit. Costa creure que á una distancia de quaranta ó cinquanta passos, á que arribaren fent trinxera's sitiadors, no tinguessen major nombre de morts y de ferits. La resistencia dels lleydatans, ja fos per mancansa d'enardirnent ó per falta d'armonía entre'ls paysans y les tropes, evidentment fou tan débil y poch eficaç que'l Duch d'Orleans va adquirir la convicció de que la presa de Lleyda no oferiria grans dificultats, opinió refermada per Berwick que pensaba rendir la ciutat en pochos dies (1911: 13).

Finalment, després d'explicar amb detall l'acabament de la trinxera, començava la narració de l'atac borbònic contra la muralla, pel portal del Carme, el dia 9 d'octubre, ja que «al Duch d'Orleans li havien advertit alguns, que coneixien be la Ciutat y les fortificacions, que'l lloch mes assequible al assalt, a pesar de que allí hi havia doble muralla, considerant que, una vegada entrats á la ciutat per aquell indret, quedaben á cubert dels fochs del castell» (1911: 16-17).

Després de foradar la muralla, el 12 d'octubre els borbònics començaren l'entrada en la ciutat, les tropes regulars fugiren al castell, mentre els regulars lleidatans la defensaren amb moltes baixes: «Resulta donchs plenament comprovat que'ls paysans defensaren la plassa fins al darrer moment y qu'excidiren en valor y heroisme á les tropes regulars. ¡No es estrany que, á la rendició del castell, ne quedessen tan poch!» (1911: 21).

Davant la impossibilitat de resistir:

es inqüestionable que'ls paysans y les famílies lleidatanes que s'hi resolgueren (y foren en gran nombre) se'n pujaren aquella nit al castell, ahont molts d'ells trobaren cabuda y'ls altres se situaren á la costa, al peu mateix de la muralla exterior de la fortalesa, implorant y esperant que se'ls hi obrissen les portes; mentre que uns altres es quedaren a casa o en edificis religiosos (1911: 22).

En aquest moment de la narració, Arderiu canviava el to del discurs i manifestava la seva empatia amb el perdedor:

Les primeres clarors del dia 13 d'octubre il·luminaren les vessants de mitjorn y de ponent de la fortalesa rublertes de persones de totes edats y condicions, entre les que hi era en majoria lo poble indefens, totes en plena confusió y barreja abigarrada, a qui, apart del patriotisme, juntaba solzament lo dolor d'haver deixat les seues cases y'l temor del perill greu á qu'estaben abocats. Y la multitud continuaba acreixent y portant amb ella lo millor y mes preuat de sos tresors. Jo me la figuro extenuada pe'ls sufriment d'un setje perllongat y d'una guerra molt costosa, entristida per la perdua d'amichs ó de parents, abatuda pe'ls negres horitzons de moral esclavitut que l'enrotllaben, incerta de veure lluhi'l sol un altre dia; insegura de tot dret d'humanitat: jo me la figuro callada y pensativa, ab lo cor llatzerat y encongít, plorant les dones com Magdalenes (1911: 22-23).

És en aquest punt que considerem que Arderiu interpreta el que està succeint i s'aparta del corrent neutre positivista per explicar la situació del poble lleidatà. No content amb això, Arderiu es fa ressò, llavors, d'Agustín López de Mendoza y Pons (*Historia de las guerras civiles de España*. Zaragoza: Diputación, 1882, p. 355), un historiador afecte a la causa borbònica, que explicava que:

Viendo, pues, á la mañana los sitiadores sin defensores la brecha, avanzaron á ella, y de allí, sin resistencia, entraron en la ciudad, y con ellos el mismo Duque de Orleans, que ó por no haber quien recurriese á su clemencia (como se dijo), ó por otra razón que ignoro soltó la rienda al soldado, que ejecutó pocos menos horrores que en Jativa. El honor de las mujeres no se respetó ni en los lugares más sagrados; el Santa Sanctorum fue profanado robando las Preseas y derramando las Formas sin reverencia a tan augusto y divino Sacramento; las santas imágenes fueron hechas piezas, y el soldado se ensangrentó en gente rendida, de que sacrificaron al cuchillo no poca; entre otros los enfermos del hospital, que fueron todos muertos, y arrojados á la ribera (es probable que l'autor vulgue dir riu del

francés riviere), lo qual passaba casi al peu del hospital), y algunos religiosos, corrieron la misma fortuna, otros apaleados y heridos; en fin, no hubo más de tres iglesias donde pudiera celebrarse sin bendecirlas de nuevo (1911: 24-25).

Arderiu continua amb els autors borbònics: «En Quincy, que s'eforsa en presentar cert ordre en lo pillatge, i que tendeix á mitigar la importancia dels estragos comesos per les tropes felipenques, manifesta que durant lo saqueig va haverhi un centenar de paysans morts per haver volgut obstinadament oposarshi». Llavors conclou, en un exercici historiogràfic del tot contemporani:

Malgrat tota la circumspecció guardada, se trasllueix l'hecatombe sangnanta llegint el contingut des quinque libri. Al de óbits de la parroquial de Sant Llorens s'hi escapa la manifestació d'haber mort, ab motiu de la entrada de les tropes franceses-castellanes, molta gent á l'Iglesia y á la ciutat, los quals no's pugueren saber amb individuació. Al llibre de la parroquial de Magdalena, si be la nota se circumscriu solzament als que moriren al castell y als que sucumbiren en la ciutat després d'haverne baixat, lo mateix advertiment que serveix de capsalera diu que'ls morts foren «infinitos de tal modo que los Parrochos per tants que ni havie per morirse sense consuelo no'ls podien continuar (en lo llibre) en lo modo y forma se acostumave». A més relatava que lo llibre de morts de la parroquial de Sant Joan, després d'una plana sense cap nom, explica que ha sigut deixada en blanch «per no haberse escrit tots los que moriren en lo any 1707 durant lo siti de la present ciutat tan baix á la ciutat com dalt al castell» (1911: 26-27).

Davant la dificultat de quantificar les víctimes, Arderiu se les empesca per donar algunes dades:

Si'ns fixem amb altres detalls, notarém que, deixant apart aquelles partides quina data está en blanch, figuren á Sant Llorens 11 morts á octubre, 13 á novembre y 54 á desembre; y en iguals mesos del any anterior 1706 hi había hagut respectivament 4, 5 y 2 defuncions; del llibre de Sant Joan de la plassa no se'n pot treure patró, perque la major part de'ls morts desde'l 11 d'Octubre fins al 18 de novembre van quedar per apuntar: lo llibre de Santa María Magdalena porta una llarga corrua de morts que ocupa'l vuyt que hi restaba desde'l dia 13 d'octubre fins al 1er de desembre; comprén la relació 86 persones, y, si n'hi afegim 16, que habien mort al octubre avans de l'entrada dels francesos-castellans, faran un total de 102 persones per sols dos mesos; y si además tenim en compte que la relació comensa ab lo nombre 25, lo qual fa suposar que degué havernhi 24 d'anteriors, donara un resultat de 126 morts, casi tots feligresos de la Magdalena, durant lo termini d'octubre y de novembre: aquesta xifra es ben demostrativa dels horrors del saqueig. [I, encara] La familia Garí, que va trabar la mort á Sant Joan, y la familia Farré, que «son morts... en Sant Llorens» demostren que no meresqué respecte als invasors la circunstancia d'haverae acullit los vençuts á lloch sagrat (1911: 28).

A més, detallava que Orleans entrà en la ciutat el 13 d'octubre, la ciutat fou presa del tot el 14 d'octubre i el castell resistí fins a l'11 de novembre. Llavors, basant-se en cartes del mateix Orleans, deduí que el saqueig va durar fins a la presa del castell, tot i que és possible creure, com diu Orleans a les seves memòries, que fos més intens en les primeres 8 hores. Segons Arderiu:

Fou de tal magnitud la destrossa obrada pels francesos en les persones y bens dels lleidatans y tan gros lo desconeixement dels rudimentaris principis d'humanitat, que'ls historiadors borbònichs s'han cregut obligats a justificarlos y López de Mendoza apunta que tal vegada fou perque ningú va recorre á la clemencia del Duch d'Orleans; cosa destituïda de tot fonament, donchs lo mateix Duch consigna que'l princep de Darmstadt va demanarli clemencia á favor dels vehins que no podien ser enquistats al castell [i ell no va acceptar] (1911: 30).

Després d'analitzar diverses opinions de personatges francesos sobre la personalitat del duc d'Orleans, Arderiu arribava a la conclusió que: «un home de les condicions ètiques del Duch d'Orleans no es d'estranyar que donés, sense motius rahonables, llibertat de robar, d'assessinar y de deshonrar» (1911: 34).

Definitivament, Arderiu en aquest treball va manifestar un gran domini de les fonts existents en el seu temps, a més d'una capacitat d'anàlisi i interpretació social de les conseqüències d'aquest fet transcendental en la història de Lleida que mai s'havia vist en la historiografia lleidatana. Com es deia a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, és un «treball molt complet, fet amb bon mètode i claredat, en el qual és posada a contribució la bibliografia moderna sobre la guerra de Successió i hi són aprofitats no sols els documents de l'Arxiu de Madrid, sinó també altres que l'autor va recollir als Arxius Municipal de Barcelona i Capítular de Lleyda».¹⁴

13 - *Projeccions i conferències*, número 1, gener-març 1911, p. 38-41. Planificació del curs al CEL.

14 - *Campanya de Catalunya de l'any 1644*, número 1, gener-març 1911, p. 89-95.

En aquest breu article parla del manuscrit MS. H78 de la Biblioteca Nacional de Madrid, on hi ha una «relació detallada dels successos de guerra desenvolupats a Catalunya y Extremadura l'any 1644». Arderiu aprofita el text per relacionar la campanya dels exèrcits de Felip IV a Catalunya el 1644, amb la incorporació de 3 interessants gravats de camp. Tal com deia: «Aquesta relació fou ja publicada al volum 95 pag. 461 á 566 de la *Colección de documentos inéditos para la historia de Espanya* del Marqués de la Fuensanta del Valle; y d'ella'n fem lo present extracte en catalá y publiquem, además, dos gravats y un dissenyo inclosos al Manuscrit y que no figuren a la expressada Colección» (1911: 89).

14. F.V.T. *Enric Arderiu i Valls. Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, número 6, 1915-1920, p. 849.

15 - *Relación de obras impresas en Cervera*, número 4, octubre-desembre 1911, p. 1-46; número 1-6, gener-juny 1912, p. 1-49; número 7-12, juliol-desembre 1912, p. 1-21; número 1, gener-març 1916, p. 6-12; número 2, abril-juny 1916, p. 12-16; i número 3, juliol-setembre 1916, p. 12-17.

Aquesta sí que és la magna obra de *Bibliofilia* inconclusa d'Arderiu, segurament pel seu vast enfocament. En el primer article (número 4, 1911, p. 1-46) es detallava que: «La obra, que comencem a publicar en aquest número y tracta de la impremta a Cervera constará de Prólechs, Historia de la impremta, Catálech d'obres impresas, Apéndix y Index. Les obres senyalades al Catálech amb asterisch son de lloch de impressió duptós». A més, en aquest primer article ja relaciona les primeres 58 obres que van de l'any 1722 al 1737.

En conjunt, foren sis articles publicats per Arderiu en vida que indexaven una relació de 193 obres impresas a Cervera des del 1722 fins a 1752. És un treball de bibliografia exhaustiu, fet en castellà, a diferència dels anteriors publicats al *BCEL*, en el qual relacionava les publicacions cronològicament. Entre els llibres que reportava trobem un parell d'obres de medicina, algunes tesis jesuítiques i un curiós *Almanach y Pronóstico Universal orbicular y verdadero sobre el año del señor 1731*, escrit per misser en ambdós drets Josep Taurinya, natural de Ripoll. La seva mort el 1920 tallà de soca-rel la publicació de les obres impresas a Cervera, tal com s'explicava al primer número del *BCEL* del 1926:

Fa catorze anys que començà a publicar-se en les planes del nostre Butlletí la Bibliografia de la ciutat de Cervera, deguda al treball de benedictí portat a cap pel qui fou nostre ben-volgut President, N'Enric Arderiu i Valls. Aquesta obra que requereix una munió d'anys d'una labor constant de recerca i d'estudi en els arxius i biblioteques i que per si sola honora la vida d'un home, resta truncada en la seva publicació a l'ocórrer la mort del seu autor, ara fa cinc anys. Al reprendre la sortida del Butlletí, ens creguérem obligats a posar tots els mitjans per tal que l'obra del malaguanyat amic no restés ignorada en la seva totalitat i recaptarem l'ajut del seu fill i company d'excursionisme, N'Enric Arderiu i Hospital, el qual, com ja suposàvem, rebé amb complaença la nova del nostre propòsit i ens oferí totes les facilitats perquè els desitjos nostres tinguessin la virtualitat de la realització.¹⁵

Tot i aquests bons propòsits, l'obra d'Arderiu sobre la impremta de Cervera restà inacabada.

15. *BCEL*, número 1, 1926, p. 11.

Altres aportacions d'Arderiu

A més dels treballs reportats més amunt, cal que anomenem, si més no de passada, alguns trets de la polièdrica figura intel·lectual d'Arderiu. Com a periodista, realitzà una notable tasca, que s'analitza en un altre apartat del llibre, que es va plasmar en diversos articles per a la premsa local i com a director des del juny del 1902 del periòdic *La Renaixensa* de Barcelona, lloc que va deixar el febrer del 1903 en ser destinat a la Biblioteca Nacional de Madrid.¹⁶ En la primera etapa lleidatana també va ingressar a la Comisión Provincial de Monumentos de Lérida (1889), de la qual sembla que formà part fins al dia de la seva mort. En aquest camp va ser notable la tasca de defensa i conservació dels principals monuments lleidatans, i va ser la campanya del 1916, encetada a les pàgines del *BCEL* (*Lo CEL per l'Hospital de Santa Maria*, número 3, juliol-setembre del 1916, p. 1-11) per conservar l'amenaçat Hospital de Santa Maria medieval, que es volia enderrocar per fer una gran plaça, la seva acció més contundent i coneguda (CASALS, 2014).

De retorn a Lleida, se li atorgà la plaça de bibliotecari provincial el 1905 i va fundar el 1906 el Centre Excursionista de Lleida, del qual fou president fins al 1915, excepte l'any 1909 (PUJOL, 2012: 67). Paral·lelament, el 1908 també fundava el *BCEL*, que dirigí la major part del temps fins que morí amb un ànim científic i cultural de qualitat. En aquest sentit, Josep Borrell considera que el *BCEL* és «una de les millors publicacions periòdiques de la història de la premsa lleidatana», de manera que «el centre esdevingué el punt de referència paradigmàtic de l'activitat cultural de Lleida» (BORRELL, 1987: 364-365). Cada cop més implicat en la política lleidatana i catalanista, el 1916 fundava l'Associació Cultural Catalanista Catalunya i la revista *Catalunya*, on deixà escrits polítics. Concretament, aquest rotatiu apel·lava en la seva capçalera a «la unió dels catalans, per conquerir l'autonomia integral de Catalunya». Un nou trasllat, castigat un altre cop pel seu pensament polític, el portà de nou fora de Catalunya, a l'Arxiu de Simancas, l'abril del 1920, on va morir el 4 de juliol, als 52 anys.¹⁷

A més de tot això, també va tenir una destacada vida associativa lleidatana. D'aquesta manera, va donar impuls als Jocs Florals de Lleida, dels quals fou jurat el 1903, president del Cos d'Adjunts el 1916, vicepresident el 1917 i vocal del 1917 al 1920; i va ocupar diversos càrrecs a la Societat Econòmica d'Amics del País de Lleida (vicecensur entre 1900-1905).¹⁸ També fou soci corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i, a Lleida, va tenir fama de bon conferenciant. Així, tal com deia el número 2 del *BCEL* del 1926, dedicat al seu record: «són notables les seves dos conferències al

16. Va publicar de forma puntual a *El Magisterio Leridano*, 29.01.1895, p. 1; *Lo Pla d'Urgell*, 04.05.1912, p. 9-10, per aplaudir la seva publicació; i *Defensa i Germanor* (1915-1918), òrgan escrit del Sindicat Agrícola de la Zona regable d'Urgell.

17. Josep Pujol Ballesté, *Enric Arderiu i l'excursionisme lleidatà*. Mascançà, número 3, 2012, p. 66-67.

18. *Guía oficial de España*, 1901, pàgina 767; i 1905, p. 681.

Casino Principal sobre els Orígens de la Llengua Catalana, donades cap a l'any 1900, les seves controvèrsies amb mossèn Grandia, quan aquest publicà la seva *Gramàtica Catalana* i ja en els darrers anys de la seva vida els cursos de Gramàtica Catalana que donà a les Normals de Mestres i Mestresses per encàrrec de la protectora de l'Ensenyança Catalana», de la qual era el delegat a Lleida.¹⁹ En aquest sentit, ens veiem en l'obligació de precisar que aquestes dues conferències, tal com va informar en el seu dia *La Veu del Segre*, es van pronunciar a la seu de l'associació Catalunya, a la plaça Catalunya, número 6, dos divendres del mes d'agost del 1900, en les quals «Enrich Arderiu, extenense en llargues y atinades consideracions, pera exposar l'opinió de que'l nostre idioma té son origen en la mescla del llatí y la llengua indígena que's parlava à Catalunya, acabant per rebutjar les afirmacions dels que negan siga llengua l'idioma català. Lo conferenciant fou aplaudit».²⁰ Defensor implacable de la llengua i la parla catalana, un número pòstum de la revista *Catalunya* recordava una frase d'Arderiu sobre aquesta qüestió: «Som catalans i el nostre idioma parlarem sempre, no temem en fer-ho a res ni a ningú, ja que ens pertany per Dret Diví i contra ell no prevaleixerà ni ara ni mai cap força humana».²¹

També *La Escuela Moderna* es feia ressò el 1913 d'un curs de perfeccionament donat a Lleida, del 26 al 30 d'agost «con asistencia de los cursillistas inscritos, entre los que figuraba un regular número de señoritas maestras», en el qual «Las lecciones de Arqueología se inauguraron con una conferencia de D. Enrique Arderiu, ofreciéndonos un completo cuadro de la vida del hombre en los tiempos prehistóricos. Con prolijidad de detalles que revelan un conocimiento perfecto de la materia».²² En definitiva, un homenot amb majúscules de la cultura lleidatana noucentista.

Conclusions: el paper d'Arderiu en la historiografia lleidatana noucentista

En el seu dia, Manuel Lladonosa ja va afirmar que «Rafael Gras i Esteva (1870-1921) i Enric Arderiu (1868-1920) reaccionaren contra la història que havien fet Pleyan i altres coetanis seus com Agustí Prim i Tarragó (1839-1904). Aquest fet és ben palès en el pròleg que escriu Enric Arderiu al llibre de Rafael Gras dedicat a la Paeria. Ara calia posar-se al dia —el positivisme— i estudiar documentadament el passat. També reivindicava de no confondre la història dels pobles amb la de les famílies dominants o amb les vicissituds de les institucions armades. Considerava que les aportacions de Roca Florejachs, Pleyan de Porta i Prim i Tarragó havien de passar pel sedàs depurador de la crítica. Gras i Arderiu, a banda de la seva activitat en el moviment catalanista, eren arxivers i represen-

19. *BCEL*, número 2, 1926, p. 18.

20. *La Veu del Segre*, 05.08.1900, p. 2; i 19.08.1900, p. 2.

21. *Catalunya*, 02.01.1921, p. 2.

22. *La Escuela Moderna*, 01.11.1913, p. 43.

taven un nou tipus de professional de la història.» (LLADONOSA, 2006: 4). Amb tot, jo diria que entre ambdós historiadors, paradigmes del positivisme noucentista lleidatà, hi ha una notable diferència.

D'una banda, Gras, en la introducció al seu llibre *La Paeria de Lérida. Organización municipal 1149-1707* (1911), indicava que el treball històric havia de tenir un caire exclusivament documental. La història exigia condicions de crític i nocions més o menys profundes de les seves ciències auxiliars. La visió historiogràfica de Gras, la trobem exposada de forma més prolífica que Arderiu a les seves monografies, entre les quals destaquem *Lérida y la guerra de la independència* (Lérida: Imprenta y Librería de Sol y Benet, 1899); *Notas sobre la dominación francesa en Lérida*, a *Publicaciones del congreso histórico internacional de la guerra de la independencia y su época*, volum 4, Saragossa, 1910; *Catálogo de los privilegios y documentos originales que se conservan en el archivo reservado de la ciudad de Lérida* (Lleida: Librería y Encuadernaciones de José Pla, 1897); *Zamora en la Guerra de la Independencia* (Madrid: Centro de Estudios Históricos, 1913); i, sobretot, la citada obra sobre la *Paeria de Lleida* (1911).

D'una altra banda, Arderiu, en el seu únic treball de recerca i narració històrica, *Lo Siti de Lleyda pe'l Duch d'Orleans*, a banda de seguir com Gras el mètode positivista, basat en el recull empíric i exhaustiu d'informació a través d'arxius, hemeroteques i monografies per descriure un fet concret a través de la crítica de les fonts trobades, en aquest cas la caiguda de Lleida en mans borbòniques, també feia un primer esbós d'interpretació per avaluar les conseqüències de la guerra i la caiguda de la ciutat per als lleidatans del moment, per la qual cosa el situaria en una escala historiogràfica superior, fregant la contemporaneïtat historiogràfica.

Compartim l'opinió de Borrell en considerar que «com a historiador, Enric Arderiu fou un home metòdic i rigorós, coneixedor de les tendències més innovadores de la investigació històrica. I amb un sentit pedagògic que li han sabut reconèixer tots els historiadors posteriors i fonamentalment la majoria dels seus coetanis, sobretot Rafael Gras [...]. La seva fou una tasca (professional) d'ordenació, catalogació i fitxatge. De fet, Arderiu no arribà a publicar cap obra global. Sí, en canvi, algun estudi monogràfic com el titulat *Siti de Lleyda pe'l Duch d'Orleans*, que és un model de precisió i documentació» (BORRELL, 1987: 362).

Amb tot, concretem, la seva aportació historiogràfica ens ha arribat massa minsa al segle XXI. A molts ens hauria agradat llegir molt més de l'Arderiu historiador i menys del bibliòfil, però la realitat és que, com deia l'article d'homenatge a la seva figura del *BCEL* el 1926: «a lo que ell dedicà totes les seves aficions fou la bibliografia; el seu interès era haver pogut publicar una *Bibliografia de la Impremta a la província de Lleida*, i quan li vingué la mort començava a publicar l'obra *Catálogo de las obras impresas en Cervera*, que en forma de fulletó enquadernable tenim el gust d'anar donant als llegidors d'aquest

Butlletí».²³ Per tant, hem de guardar la idea d'un Arderiu fascinat per la documentació, el còdex i el llibre antic, a més de l'arxivística i la bibliofília, que només de tant en tant, però amb excel·lent encert, reflexionava i s'aplicava en la historiografia.

Bibliografia

- ÁLVAREZ RAMOS M. Á. I ÁLVAREZ MILLÁN C. (2007). *Los viajes literarios de Pascual de Gayangos (1850-1857) y el origen de la archivística española moderna*, Madrid, CSIC.
- ARICHE AXPE, C. (2012). *Història de la Biblioteca Pública de l'Estat a Lleida*, Lleida, Biblioteca Pública.
- BORRELL J. (1987). *Enric Arderiu: un model d'intel·lectual en l'inici del Nou-cents lleidatà*, dins *Miscel·lània Homenatge a Josep Vallverdú*, Lleida, IEI, p. 359-396.
- CASALS Q. (2009). *Introducció*, OLIVES M. *Coleccion de Noticias ó sea Memorias para formar la historia de la antiquísima y nobilísima Ciudad de Lérida*. Leida: IEI, 2009.
- CASALS, Q. (2010). *Els inicis de la historiografia contemporània a Lleida (1750-1860)*, Poble de Claramunt, Ajuntament de La Poble de Claramunt.
- CASALS, Q. (2014). *Salvar el vell Hospital de Santa Maria. L'obra de la Mancomunitat de Catalunya a les terres de Lleida (1914-1923)*, Lleida, Pagès, p. 91-103.
- LLADONOSA M. (2006). *El passat de la ciutat des de la mirada dels historiadors de la Lleida contemporània. Plecs d'història local*, número 122, p. 3-6.
- MESTRE ROIGÉ, E. (2020). *Enric Arderiu i Valls entre els anys 1892-1900. Quaderns del Pregoner d'Urgell*. Núm. 33, p. 15-26.
- MUÑOZ ROMERO, T. (1858) *Diccionario bibliográfico-histórico de los Antiguos Reinos, provincias, ciudades, villas, iglesias y santuarios de España*. Madrid, Imprenta de Rivadeneyra.
- PASSOLA I TEJEDOR, A. (1988). *Introducció. La Paeria de Lleida*, Lleida, Ajuntament de Lleida (versió en català del llibre de Rafael Gras y de Esteva, *La Paheria de Lérida. Organización municipal 1149-1707*. Lleida: Ajuntament de Lleida, 1911).
- PUJOL BALLESTÉ, J. (2012) *Enric Arderiu i l'excursionisme lleidatà. Mascançà*, anuari 3, p. 65-69.

23. *BCEL*, número 2, 1926, p. 19.